

Marcia Luyten

Dag Afrika

2013

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM

Voor Abel, Dana en Loïc

Voorwoord

Honderdzevenenvijftig jaar nadat David Livingstone als eerste witte Afrika van oost naar west doorkruiste, krijgt het continent een nieuw gezicht. Met zijn opkomende economieën die forse en stabiele groeicijfers laten zien, zijn stijgende inkomen en groeiende middenklasse transformeert het afgeschreven werelddeel in duizelingwekkende vaart tot het ‘opkomende’ continent.

Wat niet verandert, is Afrika’s onbekendheid: zo dicht bij Europa, maar zo groot en zo anders. Vraag een willekeurige Nederlander hoe groot Afrika is, en hij antwoordt iets als: Zo groot als China? *The true size of Africa* heet de kaart waarop andere landen binnen Afrika’s contouren zijn getekend. Europa vult Afrika een beetje langs de rand; Amerika, China, Japan én India passen er met gemak bij.

Zolang de witte man in Afrika komt, wordt ons denken over Afrika bepaald door sjablonen. Het sjabloon van de kolonisator: Afrika is een wingewest. Het sjabloon van de missionaris en koloniaal: die wilden, de kannibalen, moeten naar het licht van God en beschaving worden gevoerd. Later het sjabloon van hulporganisaties: het hongerend slachtoffer moet gevoed. En nu is er een nieuwe mal, die van de investeerder: Afrika is een groeimarkt – waarmee de cirkel terug naar het wingewest bijna rond is.

The Rising Continent is een correctie op het narratief dat 150 jaar domineerde, dat van het duistere continent. En zo vormen we Afrika telkens weer naar een omkering van ons

zelfbeeld: in Conrads *Hart der duisternis* was Afrika wreed, woest, wild, achterlijk en vol oorlog; de antipode van beschaving. Nu is Afrika opnieuw de contrastkleur waartegen het Westen fel afsteekt. Het opkomende Zuiden is de grote belofte. Het oude continent is uitgeblust, als een kruisbeeld torst het zijn euro, totem van Europa's hoogmoed en desillusie.

Doordat we vanuit onze sjablonen zijn blijven kijken, zagen we niet hoe Afrika zichzelf was. Afrika is niet wat communicatiemedewerkers van hulporganisaties ervan maken. Ook de zwart-witbeelden van de missie voldoen niet. En nu vertekent het hosanna van de investeringsfondsen opnieuw de werkelijkheid.

We leren Afrika niet beter kennen als we het ene paradigma vervangen door het andere. Afrika is en blijft ontegenzeggelijk zichzelf. Wie in de toekomst wat dan ook wil met Afrika, zal het moeten leren kennen zoals het is. En dan leggen romantische noties, clichés en winstverwachtingen het af tegen de dagelijkse werkelijkheid van het leven op de rode aarde. Die realiteit is vitaal, vrolijk, zelfbewust en vol bravoure; reden tot optimisme. Tegelijkertijd is datzelfde leven beneden de Sahara weerbarstig en hardvochtig; reden de verwachtingen te temperen.

Met dit boek wordt een eigengereid continent welkom geheten op het wereldtoneel; het continent Afrika, waar alles op zijn kop staat en tegelijkertijd veel hetzelfde blijft.

En het is een uitgeleide, een vaarwel aan de witte man; de koloniaal die hulpverlener werd en nu best zakenman zou willen zijn, maar die na 150 jaar niet goed weet waar hij het zoeken moet. Ziehier mijn verslag van alledag. Dag Afrika.

Deel I

Een goede man in Afrika

Hallo Afrika!

Op het werelddeel dat kortgeleden nog ‘verloren’ heette, dat nu zes van de tien snelst groeiende economieën ter wereld heeft en door *The Economist* ‘the rising continent’ wordt genoemd, daar is de witte man zo goed als uitgespeeld. Hij is er nog wel, de hulpverlener, ontwikkelingswerker en diplomaat, alleen heeft de donor geen rol van betekenis meer. Wie doet er nog wat hij zegt? Wie heeft hem nodig? In de jaren zeventig was hulp goed voor 70 procent van alle geldstromen van Noord naar Zuid. Vandaag de dag is dat 13 procent.

Maar de witte man is vergroeid met zijn suprematie. Hij koestert de illusie van onmisbaarheid en liet na zijn relatie met Afrika op nieuwe leest te schoeien.

En dat terwijl nieuwe machtsverhoudingen hun contouren laten zien. Daarin zet China de toon. De nu nog tweede economie ter wereld zal al in 2016 de Verenigde Staten inhalen. En niet alleen China stoomt op. Samen met Brazilië, Rusland en India zijn de zogenaamde BRIC-landen op weg om de hegemonie van het Westen te beëindigen. Turkije en Mexico volgen hun spoor. De ‘rijkelandenclub’ G7 (vs, Canada, Engeland, Frankrijk, Italië, West-Duitsland en Japan) was in 1975 goed voor 70 procent van het bbp van de wereld. Nu is dat 38 procent. Het IMF redt de eurozone met geld van de BRIC-landen.

Beslaat de politieke strategie van Nederland een (steeds kortere) kabinetsperiode, China maakt plannen voor twintig jaar. Land, water, olie en andere grondstoffen en minera-

len worden schaars en zullen inzet zijn van de grote conflicten van de komende eeuw.

Geen continent heeft zoveel grondstoffen als Afrika. Volgens de Amerikaanse ontwikkelingseconoom Paul Collier is pas een vijfde van Afrika's grondstoffen ontdekt. Sinds 2002 werkt China met militaire discipline en systematiek aan de toegang tot Afrika's hout, goud, koper, nikkel, zink, tin, tantalum, coltan, bauxiet, ijzererts en vruchtbaar land. Concessies worden mede betaald met grote bouwprojecten – die in Afrika werk verschaffen aan Chinezen – en met infrastructuur – die de Chinezen zelf gebruiken om de waar naar huis te brengen. China bouwde voor tientallen miljarden aan wegen, bruggen, spoorlijnen, dammen en irrigatiekanalen. Overall in Afrika kom je ze tegen: reuzen van gravers, walsen en teerwagens, aangedreven door Chinezen. Dwars door jungle en savanne banen ze paden van vierbaansasfalt.

Afrikaanse leiders zijn blij met de Chinezen. Ze zouden vette cheques schuiven. Ze doen nog eens een voetbalstadion cadeau. De lokale economie profiteert van de verbeterde wegen. China geeft soms ontwikkelingshulp en doet dat eigenlijk net zoals een westerse donor. China biedt technische assistentie, heeft projecten in onderwijs en gezondheidszorg, geeft Afrikaanse studenten studiebeurzen en streept schulden weg, en concentreert de hulp op de fysieke infrastructuur, zoals overheidsgebouwen, ziekenhuizen en voetbalstadions. Met dit grote verschil: China mekkert niet over corruptie, mensenrechten of persvrijheid. China vertelt Afrikaanse leiders niet hoe ze hun land moeten inrichten. In plaats van een belerende vinger krijgen zij een iPhone, een home theatre-set of een karrevracht champagne cadeau.

Vanaf het moment dat in de negentiende eeuw de eerste witte van rechts naar links, van Tanzania naar de Atlantische kust, dwars over het moedercontinent trok, was Afrika een wingewest. Koning Leopold molk Congo uit, zoals de Britten

dat (net iets minder bruut) deden in Kenia, Oeganda, Zuid-Afrika en Ghana – toen de ‘Britse Goudkust’ –, zoals de Fransen deden in Ivoorkust – ook die naam zegt genoeg.

Nadat begin jaren zestig de meeste koloniën hun onafhankelijkheid bevochten, werd onze relatie tot Afrika herzien. Niet langer werd er waarde uit Afrika weggehaald, er werd iets gegeven: hulp. Aangezien ontwikkelingshulp de inversie was van koloniale uitbuiting hield de relatie tussen Afrika en het Westen dezelfde grondslag. De ongelijkwaardigheid van de koloniale verhouding bleef intact.

Zelfs nu verschillende Afrikaanse landen economische groeicijfers hebben waar een Nederlandse premier zijn vingers bij zou aflikken, zelfs nu Afrika met zijn grondstoffen de schatkist van moeder aarde beheert, domineert hier het beeld van mensen in nood. Denkend aan Afrika ziet menig Nederlander kinderribben.

Het hulpcomplex heeft met een krachtige beeldtaal bepaald hoe we Afrika zien, merkt Bob van der Bijl, directeur van The Netherlands African Business Council. NABC stimuleert Nederlandse bedrijven om te investeren in Afrika. Maar de meeste ondernemers hebben geen belangstelling. Ze schatten de politieke risico’s hoog in en blijven er liever weg. ‘Het bedrijfsleven heeft erg veel last van het beeld dat de hulpindustrie traditioneel van Afrika schetst.’

Een onderzoek dat NABC uitvoert met adviesbureau Berenschot en de Erasmus Universiteit toont aan dat driekwart van de Nederlandse beursgenoteerde bedrijven actief is in opkomende markten. Ze werken in China en Brazilië, en ook wel in India en Rusland. In Afrika gebeurt nagenoeg niks. Tweederde van de Nederlandse beursgenoteerde bedrijven heeft volgens Bob van der Bijl ‘geen Afrikastrategie’. En dat terwijl de bedrijven die er wel opereren, zoals FrieslandCampina, Heineken en Philips, succesvol zijn. Zo groeit de omzet van Unilever in Afrika met jaarlijks 10 procent, tegen 4 procent van het concern als geheel.

De eerste en tweede wereld hielden op te bestaan toen het Warschaupact werd opgeheven en West en Oost zich verzoenden. Alleen de derde wereld overleefde 1989. Drieëntwintig jaar later is ook die opgegaan in het dorp dat wereld heet.

Niet dat er geen mensonterend lijden is. Sterker, er zijn te veel gebieden waar het leven gevaarlijk en ellendig is, waar graatmagere kinderen sterven aan een borst zonder melk. Het zijn plekken waar het leven is zoals Thomas Hobbes dat in 1651 in *Leviathan* beschreef: '(...) continual fear, and danger of violent death; and the life of man, solitary, poor, nasty, brutish and short'.

Nieuw is dat de meeste armen leven binnen de grenzen van een land waar de bovenklasse rondrijdt in Land Cruisers van 60 mille, en waar de middenklasse een smartphone heeft. De absolute meerderheid van armen woont in India, daarna volgen China en Bangladesh. Daarnaast dreigt een hausse aan falende staten. Van Mauretanië via Noord-Mali, Niger, Tsjaad, Centraal Afrikaanse Republiek, Soedan en Zuid-Soedan, en Noord-Kenia naar Somalië, loopt een gordel van landen waar het legitieme gezag wordt uitgedaagd door islamistische rebellen en boevenbendes. In deze falende staten hebben burgers geen rechten en alles te vrezen.

Als gevolg van deze ontwikkelingen – forse economische groei, armen in steeds rijkere landen en de toename van islamisten en boevenbendes – opereert ontwikkelingssamenwerking op een speelveld waarvan de grenspalen de laatste tien jaar flink zijn verplaatst. In de hulppraktijk wint het realisme terrein, in het debat domineert vaak nog de ideologie.

Op dat ideologisch strijdtoneel staan de voor- en tegenstanders van hulp. Met name de tegenstanders bedienen zich van invalide argumenten om het eigen gelijk te claimen. Dat hindert ze allerminst. Ze domineren het debat.

De tegenstanders van hulp traden op de voorgrond toen

in 2009 Dambisa Moyo in haar boek *Dead Aid: Why Aid is Not Working and How There is a Better Way* de hulpverlening de schuld gaf van wat er mis is met Afrika. Moyo bevrijdde hulphaters van de gêne die hoorde bij een afkeer van ontwikkelingshulp. Wie de arme Afrikaan een beter leven ontzegde, was een minder mens. Met Moyo kwamen de cynici uit de kast.

Hun belangrijkste argument: hulp heeft niks geholpen. Vijftig jaar en naar schatting 1 biljoen hulpdollars verder is Afrika nog steeds arm. Volgens Moyo bevordert ontwikkelingshulp corruptie omdat het de pot waaruit wordt gegraaid rijkelijk vult. Bovendien ontslaat hulp Afrikaanse leiders van de plicht verantwoording af te leggen aan hun burgers; die betalen immers nauwelijks belasting. Ze kunnen er een bende van maken zonder dat ze electoraal worden afgestraft.

De tegenstanders hebben sinds 2009 het tij mee. Dat is: de media mee, want, zoals vaker wanneer een maatschappelijk taboe wordt geslecht, graag gehoord is de partij die zijn zelfcensuur doorbreekt. Bizar was de stilte van de welwillenden. Het bewijs dat hulp grote effecten heeft gehad, is namelijk ruimschoots voorhanden.

In 1981 leefde 52 procent van de wereldbevolking van minder dan een euro per dag. Vandaag is dat 20 procent. Dat komt niet alleen doordat de armen in China en India het beter hebben gekregen. Voor het eerst sinds armoede wordt gemeten, leeft minder dan de helft van de mensen in Afrika onder de Sahara in absolute armoede. Mede dankzij hulp gaat nu 75 procent van de Afrikaanse kinderen naar school. Wereldwijd is er op het gebied van gezondheidszorg spectaculaire vooruitgang geboekt; pokken is uitgeroeid, polio met 99,8 procent gedaald.

Wie Afrika's indrukwekkende groeicijfers analyseert, komt, behalve bij mobiele telefonie en gestegen grondstofprijzen, uit bij ontwikkelingssamenwerking – ook als het

verdedigen van de hulp niet op voorhand de bedoeling is. Volgens Bob van der Bijl van The Netherlands African Business Council dankt Afrika zijn economische succes aan het verbeterde investeringsklimaat in veel Afrikaanse landen. Dat wil zeggen: goed macro-economisch beleid, een stabiele munt, regelgeving die investeringen beschermt, betrouwbare banken, vrije markten. Laat dat nou de gebieden zijn waar de Wereldbank de laatste twintig jaar veel hulp in stak – in ruil voor de bijbehorende eisen aan Afrikaanse regeringen.

De verdiensten van ontwikkelingssamenwerking ten spijt, de claim dat hulp niet heeft geholpen werd in een mum gemeengoed. Voorstanders van ontwikkelingshulp belandden aan de andere kant van het gelijk. Het moralistisch discours over het redden van arme Afrikanen was altijd hun grote kracht geweest. Sinds 2009 kwam juist dát hen op verdachtmakingen te staan. Want als hulp niks doet voor Afrika, zal die vast wel andere belangen dienen.

Wiens belangen? Toenmalig minister Bert Koenders muntte de gezochte term: die van ‘de Hulpindustrie’. Dan heb je nog maar één ngo-directeur nodig om dat beeld in beton te beitelen. Dirk Elsen verdiende bij SNV meer dan premier Balkenende. Zijn salaris werd verdedigd door Lodewijk de Waal, voorzitter van SNV’s Raad van Toezicht en de vleesgeworden linksheid. De morele hypocrisie van de Hulpindustrie leek daarmee een bewezen feit.

Zelf werd ik tot vijand van de hulpindustrie verklaard toen ik in 2009 in *NRC Handelsblad* schreef dat hulp onhoudbaar zou worden als hulpgevers weigerden te zien waar ze faalden. Later dat jaar wilden ministerie noch hulporganisaties onderkennen dat Dambisa Moyo in *Dead Aid* een belangrijk punt maakte. Haar opruiende boek liet analytische steken vallen, maar legde evengoed de vinger op een zere plek: hulp stelt Afrikaanse leiders in staat zich geen bal aan te trekken van hun eigen burgers. Als de democratisering er-

gens zou moeten beginnen, dan daar. Bij burgers die hun politici verantwoordelijk houden voor het ontbreken van onderwijs, gezondheidszorg of wegen, niet bij door donoren opgelegde verkiezingen. In zijn protectionisme kreeg het hulpcomplex het gezicht van een zelfreferentiële hulpindustrie.

Intussen zoeken het ministerie van Buitenlandse Zaken en de grote hulporganisaties naar een nieuwe rol. BZ meende twee vliegen in één klap te slaan door zijn kaarten op het Nederlandse bedrijfsleven te zetten; industriepolitiek en ontwikkelingshulp zouden samenvallen als bedrijven ontwikkelingsdoelstellingen realiseren. Ook Oxfam-Novib zette een radicale koerswijziging in: in plaats van te betalen voor onderwijs of zorg wil de ngo Afrikaanse staten helpen die publieke goederen zelf te financieren. Oxfam-Novibs programma voor 'Tax Justice' helpt ontwikkelingslanden meer belasting op te halen. Cordaid wil zich organiseren in Social Business Units.

Maar deze modernisering van de hulp is te mager en komt te laat. Jarenlang weigerden BZ en de hulporganisaties te zien dat hun bemoeienis met Afrika schaduwzijden had. Ze zaten als een bok op de haverkist verbeterd te zwijgen en zagen niet dat die kist in lichterlaaie kwam te staan. In 2012 waren er woordvoerders van hulporganisaties die bij de vraag naar 'hulpverslaving' verontwaardigd riepen dat zo iets niet bestaat.

Trouwe donateurs, mensen met compassie voor Afrikaanse moeders die hun kind melk of onderwijs gunnen, werden gaandeweg ongemakkelijker over de nauwelijks weersproken kritiek op de hulp.

En nu is er geen redding meer aan – aan de hulpindustrie in zijn overleefde vorm. (Afrika komt er wel.) Zowel thuis als in ontvangende landen raken hulporganisaties steun kwijt. De behoeftigen, de allerarmsten, zien de witte man nog graag

komen, maar Afrikaanse elites, die zich van de allerarmsten weinig aantrekken, tonen jegens hulpverleners eerder verachting dan dankbaarheid.

Niet alleen de gulle gever is zijn positie in Afrika kwijt. Westerse bedrijven zijn ook op de terugtocht. Dertig jaar geleden was West-Europa goed voor 51 procent van Afrika's internationale handel. Dat percentage is gedaald naar 28. Het aandeel van de BRIC-landen steeg naar 50 procent. Vergeleken bij andere Europese landen blijven de Nederlandse investeringen in Afrika ver achter. En alsof de wet van de remmende voorsprong nog meer bewijs nodig heeft, gooit Nederland in Afrikaanse hoofdsteden zijn vertegenwoordigingen dicht. Omdat, volgens de minister van Buitenlandse Zaken, 'economische diplomatie' vooropstaat. De regeringen van Turkije, China en andere opkomende economieën openen in Afrika ambassades en consulaten, maar de Nederlandse regering besluit haar aanwezigheid in het meest grondstofrijke gebied van de wereld af te bouwen.

Hieruit blijkt dat ook als het om Nederlands eigenbelang gaat, de waarde van Afrika niet wordt gezien. KPMG onderzocht hoe westerse ondernemingen zijn voorbereid op de aanstaande grondstoffenschaarste. Het bleek dat 72 procent van de onderzochte bedrijven problemen verwacht met de toevoer van ruwe materialen. Dat zal hun groei dempen en bedrijven in hun voortbestaan bedreigen. Slechts 10 procent heeft een langetermijnstrategie die het bedrijf voorbereidt op de aanstaande schaarste.

Nederland moet snel en radicaal zijn relatie met Afrika vernieuwen. Die nieuwe verhouding met Afrika moet twee fundamenteen hebben: het eerste is eigenbelang. Het tweede is solidariteit. Uit eigenbelang moet Nederland zich verzekeren van de toegang tot grondstoffen. Nederlandse bedrijven moeten Afrikaanse landen penetreren als groeimarkten. Naar verwachting zijn er in 2050 twee miljard Afrikanen met

een inkomen dat twee tot vier keer zo hoog ligt als vandaag.

Als een Afrikaans land behoefte heeft aan een goede vierbaansweg zou een Nederlandse bouwer die kunnen aanleggen. Nederland hoeft niet vies te zijn van die zogenaamde 'gebonden hulp' zoals ook de Chinezen die geven. Zolang de hulp maar vraaggestuurd en kostenefficiënt is. In plaats van zijn ambassadegebouwen te verpatsen aan Turkije, verzekert Nederland zich van een sterke aanwezigheid in groei-economieën.

Uit solidariteit geeft Nederland hulp. Die kan verschillende vormen aannemen. Waar kinderen sterven draagt Nederland bij aan de kosten van plumpy nut, veredelde pindakaas die levens redt. Nederland kan onderwijs en gezondheidszorg helpen verbeteren, op manieren die bewezen hebben te werken (zoals met financiering gebaseerd op resultaten). Maar bij voorkeur richt de hulp zich op punten waarmee het Afrikaanse patronagesysteem (de gesloten samenleving of limited access order, volgens de Amerikaanse Nobelprijswinnaar Douglass North) iets opengebroken kan worden richting een systeem met meer concurrentie om de middelen en de macht – de enige echt structurele armoedebestrijding.

De nieuwe relatie met Afrika verschilt radicaal met die van de afgelopen zestig jaar. Ze is zakelijk en realistisch. Dat vereist een groter begrip van Afrika's complexiteit dan wat de witte man de afgelopen decennia liet zien. Duurzame armoedebestrijding liep vaak stuk op een witte blik. Voer je verkiezingen in, heb je toch geen democratie. Corruptie is geen uitwas die zomaar kan worden bestreden. Corruptie is het systeem, het geeft de gesloten samenleving haar stabiliteit. Armoede is geen ongeluk; een arme massa is nodig als cliëntèle voor machtige mannen die bescherming bieden. De nieuwe relatie met Afrika verdisconteert het besef dat de witte man de Afrikaanse staat niet kan 'fixen'.

In zakelijke interacties komt dat begrip vanzelf. Wat niet werkt, moet anders. Wie de nodige aanpassingen achterwege laat, zal volgens darwiniaanse logica het toneel moeten verlaten. Het Nederlandse bedrijfsleven mag worden geholpen door de Nederlandse staat – het internationale speelveld verandert immers met het Chinese staatskapitalisme. Chinese bedrijven wachten niet tot er ergens afdoende rechtszekerheid en regelgeving is, tot er een nette score staat op de Ease of Doing Business Index. Met staatsgaranties kunnen zij meer risico nemen. Door overheidssteun zijn zij in een groei-markt de eerste.

In wat straks rest aan officiële hulp is voor hobbyisme of amateurisme geen plaats. Niets is zo ingewikkeld als ingrijpen in systemen die zo sterk verschillen van de onze. Daarom moet de hulp nou eens echt professionaliseren. Dat is: hulp door mensen die weten dat hoe langer je in Afrika bent, hoe omvangrijker je onbegrip. Mensen die worden geselecteerd niet omdat ze van Afrika houden (dat doen we uiteindelijk allemaal), maar omdat ze hebben bewezen iets te kunnen. En omdat ze nooit hun nieuwsgierigheid verliezen.

Vooralsnog groeten we Afrika als punt van licht in donkere Europese tijden. Welkom Afrika, als continent van hoop op het omslag van *The Economist*. Vaarwel witte man die de aftocht blaast, vaarwel aan de koloniaal die hulpverlener werd, beiden even paternalistisch en behept met hun superioriteit. Het is tijd voor bescheidenheid – en voor, heel snel, een briljant plan C.